

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В ІДЕОЛОГІЇ СЕЛЯНСЬКОГО РУХУ В ХАРКІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (1917 – 1921 р.р.)

Важливою складовою історичних досліджень присвячених добі Української революції 1917–1921 р.р. є визначення рівня усвідомлення українським селянством належності до окремої нації. Вивчення ставлення сільського населення до ідеї української державності є необхідним для розуміння справжніх причин поразки українського національно-визвольного руху під час громадянської війни 1918–1921 р.р.

В існуючій історичній літературі можна умовно виділити декілька точок зору на дану проблему. Як серед вітчизняних, так і серед закордонних науковців є прихильники твердження про поразку національно-визвольних змагань внаслідок низького рівня національної свідомості українського селянства. На пріоритет соціально-економічної складової над національно-політичною в ідеології селянського руху в Україні вказують історики О.П.Рєєнт і В.І. Семененко [1, с. 78; 2, с. 118, 127]. П.П.Захарченко зазначає, що “архаїчний менталітет українського селянина заважав політичній консолідації на засадах національно-державних” [3, с. 33]. Джон Решетар, професор Гарвардського Українського дослідницького інституту, прийшов до висновку, що головною причиною поразки спроб відновити українську державність у 1917–1920 р.р. була “національна несвідомість” українського селянства [4, р. 319-320]. Російський історик В.Є.Шамбаров стверджує, що суспільним ідеалом українського селянства було знищення будь-якого державного устрою [5, с. 359].

Водночас, ряд істориків захищає тезу про здатність сільського населення України до часткової або повної національної самоідентифікації. Зокрема,

доктор Джеймс Мейс з Гарвардського Українського дослідницького інституту торкаючись аграрного питання у своїй монографії “Комунізм і дилеми національного визволення. Національний комунізм в радянській Україні 1918–1933”, доводить, що українське селянство сприймало політику воєнного комунізму, як утиск не лише власних економічних, а й національних прав внаслідок діяльності російських продзагонів [6, р. 65-66]. Однозначно, як український національно-визвольний рух, що бажав втілити в життя власну модель державності, трактує селянський повстанський рух в Україні професор Іельського університету Андреа Граціозі [7, р. 83]. Серед вітчизняних дослідників подібних поглядів дотримуються Р.Коваль і В.М.Чоп [8; 9]. Однак, якщо Р.Коваль характеризує селянський повстанський рух на Правобережній Україні як національно-визвольний, звинувачує махновщину в українофобстві [8, с. 18, 168], то В.М. Чоп вбачає в махновському русі альтернативний варіант української державності, особливу форму суспільного устрою, що витікав сутністю своїх традицій з козацької епохи [9, с. 15].

На наш погляд, подібна розбіжність в оцінці значущості національного чинника в ідеології українського селянського руху, викликана нерівномірним розвитком регіональних досліджень з даної проблеми. З’ясовуючи ставлення селянства до ідеї відновлення української державності, науковці, головним чином, звертали увагу на регіони, що стали центрами могутніх селянських повстанських рухів. Так, передусім, у поле зору вчених потрапили Катеринославська та Таврійська губернії, що протягом 1918–1920 р.р. перебували під контролем Революційної Повстанської Армії України (махновців) [4; 5; 6; 7; 8; 9], Звенигородський і Таращанський повіти Київської губернії – епіцентр антигетьманського повстання місцевих загонів Вільного козацтва у 1918 р. [3], Холодний Яр – район на території Чигиринського повіту Кременчуцької губернії, де до кінця 1922 р. тривав антибільшовицький селянський повстанський рух [8]. Проте створення цілісної картини феномену національного відродження в середовищі сільського населення України,

можливе лише за умов комплексного вивчення цього явища. Тобто, дослідження регіонів, яким раніше при вивченні даного питання надавалася недостатня увага. Зокрема, це стосується й Харківщини.

У пропонованій статті ставиться мета проаналізувати етнічний склад сільського населення Харківської губернії, визначити міру впливу національного чинника на суспільно-політичні погляди селянства в регіоні, розкрити регіональні особливості вирішення національного питання місцевим селянством. В науковій літературі висвітлення даного аспекту історії селянського руху в Харківській губернії є фрагментарним, тому до джерельної бази статті було залучено матеріали Державного архіву Харківської області, що раніше не були введені до наукового обігу. Методологічною основою дослідження стало застосування порівняльно-історичного, проблемно-хронологічного, культурно-історичного та соціологічного методів при дотриманні принципів об'єктивності та історизму.

Як свідчать джерела, на час Української революції 1917–1921 р.р. селянство складало 84% населення Харківської губернії [10, с. 123]. Етнічний склад сільського населення Харківщини був представлений переважно росіянами й українцями [11, с. 86], останні становили понад 80% селянства губернії [11, с. 83]. Потрібно відзначити, що Харківщина посідала перше місце серед дев'яти губерній України за кількістю росіян в складі сільського населення [11, с. 86, 92].

Лютнева революція 1917 р. стала початком національного відродження в селянському середовищі Харківської губернії. Поряд з соціально-економічними вимогами, селянство висунуло й національно – культурні. Так, наприклад, 22 травня 1917 р. з'їзд селянських депутатів Ізюмського повіту ухвалив наказ про викладання українською мовою в школах Ізюмського повіту [12, с. 13].

31 липня 1917 р. Харківська губерньська Рада селянських депутатів ухвалила рішення про ведення офіційного діловодства українською мовою [12, с. 14].

Протягом літа 1917 р. в Харківській губернії відбувається активний процес створення товариств “Просвіта”. Осередки “Просвіти” було засновано в селах Харківського, Вовчанського, Сумського, Ізюмського, Старобільського, Валківського повітів [13, с. 33-37].

Однак брак коштів, українських підручників і педагогічних кадрів значно сповільнював процес українізації освіти і громадського життя селянства Харківщини. Так, наприклад, у квітні 1917 р. Харківське повітове земство дало згоду на українізацію шкіл, але виявилось, що з 300 сільських учителів українською мовою бездоганно володіли 10 чоловік [10, с. 133]. Подібна проблема мала місце й в інших повітах, зокрема, у вересні 1917 р. на з’їзді вчителів Валківського повіту було констатовано, що до викладання українською мовою підготовлена незначна частина народних училищ [10, с. 132].

Джерела свідчать, що сільське населення Харківської губернії розуміло: його економічні, політичні і національно-культурні права може захистити лише власна держава. Селянство Харківщини позитивно оцінило зміст проголошених Українською Центральною Радою I і II Універсалів [13, с. 33-34].

У селах губернії відбувалися мітинги, на яких ухвалювалися резолюції про підтримку державницьких ініціатив Української Центральної Ради і Генерального Секретаріату [13, с. 33-34].

Переломний момент у ставленні сільського населення Харківської губернії до внутрішньої політики УЦР відбувся після проголошення III Універсалу. Якщо 1 листопада 1917 р. на губернській нараді представників місцевих Рад селянських депутатів було ухвалено резолюцію, що вимагала визнання влади УЦР в Україні, то 6-7 грудня 1917 р. на V з’їзді губернської ради селянських депутатів політика УЦР зазнала гострої критики [14, с. 115, 141]. В Харківській губернії, де 50% селянських дворів мали не більше трьох десятин землі [15, с. 19], значна частина хліборобського населення пов’язувала поліпшення власного добробуту лише з негайним зрівняльним розподілом поміщицьких земель. Але,

згідно III Універсалу, УЦР залишала остаточне вирішення земельного питання Українським Установчим Зборам. Ситуація в регіоні ще більш ускладнилася після скасування 18 січня 1918 р. УЦР права приватної власності на землю. 80 тисяч господарств в губернії належали селянам, що вийшли з общини і працювали на хуторах і відрубках [16, с. 11]. Їхня діяльність була спрямована на ведення ринкового господарства і збереження права приватної власності на землю мало для “столипінців” першочергове значення. Перетворення економічного договору з Німеччиною та Австро-Угорщиною на головний компонент внутрішньоекономічного курсу УНР, а згодом Гетьманської держави, сприяло остаточній втраті авторитету української влади серед значної частини хліборобського населення в регіоні [10, с. 151, 160]. Свідченням цього стали події червня 1918 року, коли повстанський загін з Харківської губернії здійснив рейд в Київську губернію, щоб надати збройну допомогу антигетьманському повстанню загонів Вільного козацтва Звенигородського і Таращанського повітів [17, с. 5].

Однак, потрібно відзначити, що аграрна політика Центральної Ради і уряду гетьмана П.П.Скоропадського, скомпрометували перед хліборобським населенням Харківщини саме ці політичні сили, а не ідею української державності. В умовах громадянської війни і відсутності єдності українського національно-визвольного руху, селянству Харківської губернії довелося самотійно сприяти українізації освіти і вести власні, часто інтуїтивні, пошуки державницького ідеалу.

Так, 25 - 26 лютого 1918 р. майже у всіх школах Богодухівського повіту були проведені читання присвячені пам'яті Т.Г.Шевченка [13, с. 35]. Серед населення продовжували активно працювати “Просвіти”, здійснюючи бібліотечну, лекційну та драматичну форму культосвітової роботи [13, с. 37].

Під час окупації Харківської губернії Збройними силами Півдня Росії під командуванням генерала О.П.Кутєпова (червень-грудень 1919 р.) всі українські школи були переведені на російську мову викладання, тому навчальний процес

в сільських початкових школах майже припинився [10, с. 175]. Після звільнення Харківщини від Добровольчої армії, в краї було продовжено боротьбу за українізацію сільської освіти.

Як свідчать архівні документи, обговорення мовного питання набуло особливої гостроти під час проведення організованих радянською владою селянських безпартійних конференцій в повітах Харківської губернії на початку 1920 р. 3-6 лютого 1920 р. Богодухівською повітовою безпартійною селянською конференцією було прийнято резолюцію по народній освіті, в якій зазначалося: “Приймаючи до уваги, що український народ, щедро обдарований самою природою, цілими віками не мав своєї рідної школи, (...) проводилась дика і жорстока русифікація всього культурного життя аби краще панувати над ним, Богодухівська повітова безпартійна конференція визнає необхідним і справедливим в ділі народної освіти розвивати українську духовну культуру тільки на рідній материнській мові. (...) Відділу народної освіти подбати про українські підручники, а також і про те аби учителі дійсно проводили навчання рідною мовою” [18]. Під час роботи безпартійної селянської конференції Куп’янського повіту було запропоновано резолюцію, в якій вимагалось вживання української мови в офіційному діловодстві, навчанні і “ поступової українізації церкви” [19, с. 175].

Особливо бурхливі дискусії навколо мовного питання відбулися під час засідань безпартійної селянської конференції Харківського повіту.

Асиміляційний вплив зрусифікованого Харкова і присутність 19% етнічних росіян серед сільського населення повіту (найвищий показник серед повітів губернії), зумовили суперечку між російськомовною і україномовною групами делегатів, щодо мовного регламенту виступів. Внаслідок тиску з боку російськомовних делегатів, гостям конференції – О.Я.Шумському і Д.З. Мануїльському довелось відмовитись від наміру звернутися до селян українською мовою [20]. Однак україномовній групі делегатів вдалося надіслати офіційне привітання українською мовою від президії селянської

конференції Жіночій робітничій конференції, що одночасно працювала в Харкові [21] і провести свою резолюцію по народній освіті [22].

В архівних матеріалах також зафіксовано факти, що свідчать про уважне ставлення селянства Харківської губернії до національної належності представників виконавчої влади на місцях.

Так, наприклад, 6-7 лютого 1920 р. під час роботи безпартійної селянської конференції Зміївського повіту більш ніж 200 делегатів вітали оплесками виступи своїх земляків, котрі рішуче виступили проти введення в регіоні хлібної монополії, як специфічно російського явища, заявивши: “Ми, українці, багаті і не бути в Україні монополії” [23]. Напруженість в сферу міжнаціональних стосунків у регіоні внесла також діяльність російських продзагонів. Одним з свідчень є телеграма завідуючого райконторою Шиповитської волості Гаврилова голові продовольчого комітету Вовчанського повіту Родовичу, в якій змальовуються труднощі роботи продзагонів серед українського селянства: “ (...) А червоноармійці з хохлами ніяк не можуть домовитися. Коли були серед кацапів можна було працювати й одному.(...) Не можу працювати, але спробую випередити усіх” [24].

Кризовий період переживали також і україно-єврейські стосунки. Від пильної уваги селян було неможливо приховати значну частку єврейських прізвищ серед керівництва надзвичайних більшовицьких продовольчих органів і особового складу Надзвичайних Комісій, що розгорнули в губернії широкомасштабну кампанію реквізицій і терору. Тому стає зрозумілим, чому найчисельніша безпартійна селянська конференція Старобільського повіту (700 делегатів), відбувалася в атмосфері сильного антисемітизму [25]. Присутній 5 лютого 1920 р. на конференції уповноважений Харківського губернського революційного комітету відзначав, що делегати заперечували будь-які аргументи на захист євреїв і стверджували, що “євреї захопили владу” [25].

Невдоволення місцевого селянства національною політикою державних органів влади знайшло своє відображення у відповідних резолюціях повітових селянських безпартійних конференцій. Зокрема, частина місцевого селянства симпатизувала Українській Комуністичній Партії (боротьбистів), сподіваючись на її захист від безконтрольної більшовицької експлуатації економічних ресурсів регіону. Тому 7 лютого 1920 р. делегати Валківської повітової безпартійної селянської конференції обрали до президії одного комуніста-більшовика і двох боротьбистів [26]. Делегати вимагали створення незалежних від керівництва РРФСР, українських органів виконавчої влади і господарчих структур [27]. Ще більш категоричною була резолюція Богодухівської повітової безпартійної селянської конференції від 6 лютого 1920 р: “ Україна повинна бути окремим народно-господарчим організмом і мати власний Український правлячий центр, що буде підпорядкований лише III Комуністичному Інтернаціоналу і єдиній Українській Комуністичній Партії” [28]. Додамо, що кандидатами на IV губернський з’їзд Рад від Богодухівської конференції було висунуто два чоловіки: безпартійний і член УКП (боротьбистів) [29]. Майже одночасно, Куп’янська повітова безпартійна селянська конференція обговорювала пропозицію визнати рівноправний федеративний зв’язок України і Росії [19, с. 175].

Поряд з легальними формами виявлення свого ставлення до ідеї української державності, селянство Харківської губернії демонструвало й збройні нелегальні. В Старобільському, Зміївському, Ізюмському, Куп’янському повітах місцеве селянство активно підтримувало повстанські загони Г.Савонова, Камєнєва, Сироватського, Колісниченка, що сповідували ідеологію махновського руху [30, с. 29]. Значна частина селянства південно-східних повітів Харківщини позитивно сприйняла концепцію махновського “вільного радянського ладу” – системи влади, що своєю структурою нагадувала інститути і форми управління козацьких часів [31, с. 39-46]. Так, наприклад, агентура більшовиків протягом 1920 р. повідомляла про ефективну роботу селянських

органів місцевого самоврядування у Старобільському повіті, створених за зразком махновських “вільних рад” [31, с. 44-45]. Першоджерела свідчать, що на початку 1920 р. в південно – східних повітах Харківської губернії махновцями інтенсивно велася нелегальна агітаційна робота [32, с. 154]. Саме в цей час, махновці у своїй пресі надають національному питанню особливої ваги, закликаючи до “звільнення рідної України від росіян” [30, с. 24]. Махновці характеризують більшовиків, як людей, “що прийшли з Великоросії”, а тому чужих українському народові і закликають скинути “владу московських насильників” [30, с. 24].

Паралельно в краї діяли селянські повстанські загони, що використовували, як ідеологічну основу лозунги відновлення УНР. Зокрема, у Валківському повіті значну підтримку місцевого населення мали повстанські загони отаманів Білецького, Шатровки, Циглера, Перлика [33, с. 22]. Одним з найяскравіших проявів національної свідомості хліборобського населення Харківщини стало селянське повстання, що наприкінці квітня – на початку травня 1920 р. охопило Валківський, Зміївський, Богодухівський і Харківський повіти. Центр виступу знаходився у Валківському повіті, в селах Високопілля і Ков’яги. Повстанський штаб почав формування “Українського народного уряду” і висунув ультиматум Раднаркому, в якому вимагалось припинити воєнно-комуністичні заходи, віддати землю селянам і надати незалежність Україні [33, с. 22].

Подібні вимоги селянство Харківщини висувало й у 1921 р. Так, наприклад, в березні 1921 р. делегати селянської конференції Куп’янського повіту прийняли резолюцію, в котрій наголошувалося на необхідності негайного припинення громадянської війни, відміни державної монополії на реалізацію продуктів сільського господарства, визнання України незалежною народною республікою [34, с. 164].

Таким чином, ми приходимо до висновку про те, що протягом періоду Української революції 1917–1921 р.р. національне питання мало помітний вплив на ідеологію селянського руху в Харківській губернії. Місцеве селянство,

переважну більшість якого становили українці, надавало значну увагу вирішенню питання українізації освіти і роботи громадських установ.

Суспільним ідеалом селянського руху в регіоні була незалежна українська держава, що мала надати основним соціально-економічним інтересам сільського населення пріоритетного значення. Нездатність УЦР і уряду Гетьманської держави поєднати в своїх аграрних програмах інтереси держави і інтереси селянства, зумовило падіння їхнього авторитету серед хліборобського населення Харківщини. Селянство в краї не відмовилося від ідеї української державності, але в умовах громадянського конфлікту розійшлося у поглядах на засоби її реалізації. Частина селянства губернії співпрацювала з УКП (б), але поряд співіснували й дві інші течії селянського руху – “уенерівське” й махновське повстанство, що теж мали власні суспільні уподобання. Неоднотайність селянства у поглядах на вирішення національного питання призвела до загострення етнічних протиріч, ескалації збройного конфлікту в регіоні і ослаблення організаційної єдності селянського руху в Харківській губернії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Реєнт О.П. Нариси з історії Української революції // Історія України. – 2000. – № 29-32. – С. 1-78.
2. Семененко В.І. Історія Східної України. Поновлення кайданів (1917-1922 роки). – Х. : Основа, 1995. – 400 с.
3. Захарченко П. Селянський рух в Україні у контексті антигетьманського повстання (осінь 1918р). – К. : ТОВ “Міжнар. фін.агенція”, 1997. – 46 с.
4. Reshetar, John S., Jr. The Ukrainian revolution, 1917- 1920: A study in nationalism. – Princeton (N.S): Princeton Univ. Press, 1952. – 363 p.
5. Шамбаров В.Е. Белогвардейщина. Серия «История России». Современный взгляд. – М. : «Алгоритм», 1990. – 640 с.
6. Mace, James E. Communism and the dilemmas of national Liberation. National Communism in Soviet Ukraine 1918-1933. – Cambridge, Massachusetts, 1983. – XIV, 334 p.

7. Graziosi Andrea. A new, peculiar state. Explorations in Soviet History, 1917 – 1937. – Westport, Connecticut, London. – 2000. – 272 p.
8. Коваль Р. Отамани гайдамацького краю. 33 біографії. – К. : “Правда Ярославичів”, 1998. – 616 с.
9. Чоп В.М. Махновський рух в Україні 1917-1921 р. р.: Проблеми ідеології суспільного та військового устрою : автореф. дис. ... к-та істор. наук : 07.00.01 / Запорізький держ.ун-т. – Запоріжжя, 2002. – 19 с.
10. Семененко В.І. Над Харківщиною – революції тайфун // Слобожанщина. – 1999. – № 10. – С.123-180.
11. Хоменко А. Національний склад населення України по новіших даних // Червоний шлях. – 1923. – № 6-7. – С. 80-93.
12. Королівський С.М. Утворення Української Радянської держави //ХДУ. Учені записки. – Харків, 1957. – Том 89. – Труды історичного факультету. – С. 9-40.
13. Бадєєва Л.І. Діяльність товариств “Просвіта” в Харківській губернії у 1917–1920 р. р. // Збірник наукових праць. Серія “Історія та географія” Харк.держ. пед.ун-т ім. Г.С.Сковороди. – Харків : “ОВС”, 2001. – Вип. 7. – С. 32-38.
14. Решодько П.Ф. Селянський рух у Харківській губернії (березень 1917 р.- січень 1918 р.) – Х.: Видавництво Харківського університету, 1972.-170с.
15. Ксензенко М.І. Завершення революційних земельних перетворень на Харківщині (грудень 1919 – березень 1921 р. р.) – Х.: ХДУ, 1968.- 183 с.
16. Майстренко В.С. Столипінська аграрна реформа в Харківській губернії: Автореф. дис... к-та істор. наук: 07.00.01 / Харк. Держ.ун-т. – Х., 1997 – 22 с.
17. Захарченко П.П. Звенигородсько-Таращанське повстання на Київщині у 1918 році: погляд із сьогодення// Історія України.-1998.- №7. – С.4-5.
18. ДАХО. Ф.Р. – 202. Оп.2. Спр.18. Арк..10.
19. Силантьєв В.И. Большевики и православная церковь на Украине в 20-е годы. –Х.: Харьковский государственный политехнический университет, 1998. – 232 с.
20. ДАХО.Ф.Р. – 202. Оп.2. Спр.20.Арк.29, 98.
21. ДАХО. Ф.Р.- 202. Оп.2. Спр.20. Арк.17.
22. ДАХО. Ф.Р.-202. Оп.2. Спр.22.Арк.145-145^а.
23. ДАХО. Ф.Р.- 202.Оп.2. Спр.18.Арк.25-25 зв.
24. ДАХО.Ф.Р.- 202. Оп.1.Спр.14.Арк.201^а
25. ДАХО. Ф.Р.- 202. Оп.1. Спр.18. Арк..1зв
26. ДАХО.Ф.Р.- 202.Оп.2.Спр.18.Арк. 5.
27. Там же. Арк.5 зв.
28. Там же. Арк..8.
29. Там же. Арк.. 15
30. Кучер О.О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні у 1921 – 1923 р. р. – Х.: Видавництво Харківського ун-ту, 1971. – 171 с.

31. Чоп В.М. Проблема місцевого самоврядування в ідеології та політичній практиці махновського руху (1917-1921 р. р.)// Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – Запоріжжя: РД “Тандем – У”, 1999.- Вип..УІІІ. - С. 39 – 46.
32. Коммунистическая партия - вдохновитель и организатор объединительного движения украинского народа за образование СССР. Сборник документов и материалов. – К.: 1962, - 452 с.
33. Сіваченко Є. Спалахи гніву народного: з історії селянського повстанського руху на Харківщині (1920 р.) // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – т. 5. – Х.: Око. – 1995. –с.18-28.
34. Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917 – 1927) – К.: Національна Академія Наук України. Інститут Історії України, 2000. – 208 с